

Krzysztof Nyrek

Uwagi o przyczynach zmian zalesienia ziem polskich w latach 1772-1918

Słupskie Studia Historyczne 5, 91-98

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Nyrek

UWAGI O PRZYCZYNACH ZMIAN ZALESIENIA ZIEM POLSKICH W LATACH 1772-1918

Celem opracowania jest ustalenie tempa deforestacji ziem polskich w zaborze austriackim, pruskim i rosyjskim w XIX w. Ze względu na brak podstaw statystycznych wyłączone zostały z rozważań obszary guberni włączonych do Rosji po 1815 r. Podstawą analizy porównawczej polityki forestacyjnej w trzech państwach zaborczych jest materiał statystyczny zawarty w opracowaniu J. Miklaszewskiego, *Lasy i leśnictwo w Polsce*. Warszawa 1928.

Szczególnie odnosi się to do materiału statystycznego prezentowanego w rozdz. III: *Pogląd historyczny na zmiany w zalesieniu ziem polskich* (s. 35-72, 2 mapy, 5 tabel statystycznych, 1 wykres). Dane statystyczne w tabelach oraz szacunkowe ustalenia są szczególnie cenne, gdyż większość źródeł, z których korzystał J. Miklaszewski, uległa zniszczeniu w czasie ostatniej wojny światowej. Szczególną wymowę ma pierwsza tabela (s. 35), w której przedstawiony jest proces zmian lesistości Królestwa Polskiego, Galicji, Wielkiego Księstwa Poznańskiego, Prus Zachodnich w okresie 110 lat, od 1815 r. do 1924 r.

Należy podkreślić, że wszystkie państwa zaborcze eksploatację lasów na ziemiach polskich zaczynały od lasów królewskich, a następnie kościelnych i klasztornych. Dopiero w połowie XIX w. Rosja i Prusy rozpoczęły eksploatację przejętych lasów stanowiących prywatną własność szlachecką. Dokonywano tego w różnych formach. W zaborze rosyjskim przeważnie poprzez konfiskatę całych posiadłości i przekazywanie majątków zasłużonym w tłumieniu polskich powstań dostojnikom carskim¹. W zaborze pruskim w drugiej połowie XIX w. najczęściej stosowano metodę wykupu posiadłości z rąk polskich przez osławioną Komisję Kolonizacyjną². Komisja ta była dotowana przez państwo i na jej rzecz świadczył także podatnik polski.

Porównawcza analiza statystyczna zmiana forestacyjnych w trzech zaborach prowadzi do wniosku, że najracjonalniej gospodarka leśna była prowadzona w zaborze pruskim, czyli na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Prus Zachodnich. Lesistość spadła tu z 21,5% w latach 1815-1824 do 20,7% w latach 1909-1913, a więc zaledwie o 0,8% po niemal 100 latach. W tym samym okresie lesistość Królestwa Polskiego zmniejszyła się z 30,9% do 19,2%, czyli o 11,7%, natomiast w Galicji z 28,2% do 25,4%, czyli o 2,8%³.

Należy zastanowić się, jakie były przyczyny tej nierównomierności wylesienia ziem polskich w poszczególnych zaborach. Z wielu powodów analizę należy zacząć od zaboru pruskiego. Był to obszar zdecydowanie od 200 lat słabo zalesiony z uwagi na wcześniejszą rabunkową eksploatację. Wyraźny proces wylesienia zaczął się już w II połowie XV w. po uzyskaniu przez Polskę dostępu do morza w 1466 r.⁴ W pierwszej kolejności masowej trzebieży poddane zostały lasy nadwiślańskie, a także drzewostany leśne usytuowane nad spławnymi dopływami dorzecza Wisły⁵. Większość wykarczowanych obszarów leśnych na glebach dobrej jakości zmieniono na pola, gdyż zapotrzebowanie na zboże w Europie Zachodniej było duże. Liczne powodzie na wylesionych terenach nadrzecznych w dorzeczu Wisły nie stanowiły zachęty do pozbywania się i tak już mocno przetrzebionych drzewostanów leśnych. Ziemie te przejęte przez Prusy już w 1772 r. nie mogły być poddane masowej eksploatacji drzewostanów leśnych, gdyż ich praktycznie już nie było. Większe lasy istniały tylko w Obwodzie Nadnoteckim oraz nad Biebrzą i Narwią⁶. Jednak te ostatnie w 1807 r. znalazły się w granicach Księstwa Warszawskiego. Wstrzeźliwy stosunek Fryderyka II do masowej eksploatacji lasów ukształtował się po niefortunnych doświadczeniach tego władcy z wyrębem lasów śląskich po wojnie siedmioletniej⁷.

Ponieważ eksploatacja lasów śląskich stanowiła dla administracji pruskiej (w tym także i dla Fryderyka II) teren doświadczalny, więc dla pełniejszego zrozumienia przyczyn i rezultatów pruskiej polityki leśnej należy przedstawić ją w zarysie. Były to bowiem w XVIII w. ziemie polskie, szczególnie Góry Śląsk, gdzie lesistość była znacznie wyższa niż na Dolnym Śląsku⁸. Fryderyk II po pierwszym podziale Śląska między Prusy i Austrię już w 1748 r. wysłał specjalną komisję na czele z łowczym krajowym hr K. Schwerinem dla dokonania lustracji lasów śląskich⁹. Komisja interesowała się przede wszystkim zasobnością lasów kameral-

nych, ale także kościelnych i klasztornych, których większość zamierzano w przyszłości sekularyzować. Wyniki lustracji ujęte w formie odpowiedzi na pytania, posłużyły Fryderykowi II do wydania zarządzeń regulujących użytkowanie lasów śląskich. Pierwsze z nich porządkowała obszerna ustawa z 19 kwietnia 1756 r., w której pierwszeństwo uzyskała eksploatacja lasów oraz eksport drewna i jego pochodnych¹⁰. Perspektywa nowej wojny (siedmioletniej) z Austrią i Rosją zmuszała Prusy do gwałtownego szukania rezerw kapitałowo-materiałowych, wyczerpanych przez niedawno ukończone długotrwałe wojny z Austrią o Śląsk. Do Prus od pierwszej połowy XVIII w. należało ujście Odry ze Szczecinem¹¹, postanowiono więc zaktywizować gospodarczo ziemie nadodrzańskie. W ówczesnej sytuacji politycznej oznaczało to po prostu konieczność uruchomienia masowego eksportu w pierwszej kolejności drewna i jego pochodnych Odrą i jej spławnymi dopływami, a następnie zboża oraz produktów przemysłowych z rozwijającego się okręgu przemysłowego na Górnym Śląsku.

Właśnie temu celowi miało służyć popierane śródleśne osadnictwo protestanckie na Górnym Śląsku, które miało tworzyć podstawy przemysłu zbrojeniowego oraz germanizacji Górnego Śląska¹². Już wówczas planowano także popieranie osadnictwa protestanckiego na Pogórzu Sudeckim i w Sudetach¹³. W tym wypadku chodziło nie tylko o rozwój górnictwa węglowego (Wałbrzych), ale, opierając się na miejscowym chowie owiec, rozbudowę istniejącego tu przemysłu sukienniczego¹⁴. Lasy sudeckie miały dostarczać drewna na potrzeby tego przemysłu oraz budowę obiektów wojskowych, a szczególnie twierdzy w Kłodzku¹⁵. Dla zaktywizowania eksportu należało przystosować do transportu wodnego Odrę budując obwałowania i regulując koryto rzeki. Jednak realizacja tych interesujących planów była możliwa dopiero po zakończeniu w 1763 r. wojny siedmioletniej. Eksploatacja lasów śląskich zaczęła się w pierwszej kolejności od lasów nadodrzańskich, przeważnie liściastych, w których szersze lub węższe pasma wraz z łęgami i wikliną ciągnęły się wzdłuż koryta Odry oraz jej starorzeczy i dopływów¹⁶. Lepsze sortymenty kierowano na eksport, natomiast mniej wartościowe drewno na potrzeby miejscowe, między innymi na budowę umocnień przy obwałowywaniu Odry. Do celów tych zużywano także duże ilości nadrzecznej wikliny. Stosunkowo mniej zdewastowane lasy nadrzeczne w dorzeczu Odry poddane zostały zaraz po wojnach śląskich intensywnej eksploatacji. Należy pod-

kreślić, że wyciągano wnioski z następstw wyniszczenia lasów nadwiślańskich Rzeczypospolitej już w XVI i XVII w. Chcąc uchronić obszary nadodrzańskie od masowych powodzi, jakie od dłuższego czasu nawiedzały tereny nadwiślańskie, postanowiono obwałować koryto Odry. Fryderyk II reskryptem królewskim obowiązek i ciężar tych prac przerzucił na właścicieli gruntów nadodrzańskich. Chciwość nakazywała im sytuowanie wałów nadrzecznych tuż przy brzegu rzeki. Oczywiście przed podjęciem tych prac wycinano lasy i zarośla nadrzeczne. Chociaż obwałowania chroniły pola przy mniejszych powodziach, to jednak nie zapobiegały powstawaniu groźnych zatorów lodowych, powodziom oraz procesowi erozji dennej w korycie Odry, a także akumulacji w jej dolnym biegu¹⁷. Jednak skutki sztucznego i nieumiejętnego zwężenia obszaru spływania wód stały się widoczne w postaci katastrofalnych powodzi w XX wieku.

Ożywienie eksploatacji lasów południowego Pomorza wiązano z budową kanału bydgoskiego oraz rozwojem osadnictwa jako przedłużenia Nowej Marchii na wschód. Państwo pruskie przejęło po trzecim rozbiórce wszystkie królewszczyzny oraz dobra kościelne i klasztorne. Według Ch. P. Lauropa zajęty obszar lasów królewskich w 1806 r. wynosił: w Wlk. Ks. Poznańskim 540 952 morgi, w Obwodzie Noteckim 624 087 mórg, w Prusach Zachodnich 1 332 311 mórg, razem 2 497 450 mórg, czyli 624 362 ha. Do tej liczby należy jeszcze dodać ponad 75 tys. ha lasów kościelnych i klasztornych przejętych przez Prusy w wyniku ustawy z 30 października 1810 r., tzw. sekularyzacyjnej¹⁸. Najszkodliwiej wpłynęły na stan lasów państwowych edykty królewskie z 17 grudnia 1808 r. i 6 listopada 1809 r. zezwalające na sprzedaż dóbr państwowych dla umorzenia państwowych długów wojennych. Prusy po pokonaniu Austrii (1866 r.) i Francji (1871 r.) oraz zjednoczeniu większości państw niemieckich, wyzyskując poważny napływ kapitałów do kasy państwowej także z kontrybucji wojennych, zmieniły dotychczasową eksploatacyjną gospodarkę leśną pozostawiając pewne wzory fryderycjańskie. Przede wszystkim zaprzestano wyprzedaży lasów państwowych, a pod koniec XIX w. za pośrednictwem Komisji Kolonizacyjnej rozpoczęto wykup lasów od właścicieli polskich¹⁹. Należy stwierdzić, że od 1772 r. aż do 1830 r. gospodarka leśna na ziemiach zaboru pruskiego była zdecydowanie eksploatacyjno-dewastacyjna w stosunku do lasów rządowych. Po 1830 r. tempo wyprzedaży i eksploatacji tych lasów było znacznie mniej-

sze, a po 1871 r. wyprzedaż zupełnie ustala. W ciągu omawianego okresu lesistość zmniejszyła się o 1% i była, jak się wydaje, wynikiem zwiększonego zapotrzebowania na drewno podczas wojen z Austrią i Francją. Dopiero pod koniec XIX w. sytuacja ustabilizowała się i w 1913 r. odnotowano zwiększenie się lesistości do 21,2%, tak więc w porównaniu z lesistością zanotowaną w 1824 r. i wynoszącą 21,5% spadek wynosił tylko 0,3%. Przyczyną tego korzystnego trendu było przede wszystkim korzystanie z dorobku nowoczesnych nauk leśnych, których szybki rozwój miał miejsce w końcu XIX w., oraz korzystna polityka podatkowa, skłaniająca do dużych zalesień gruntów gorszych, mniej przydatnych rolniczo²⁰.

Podobną politykę eksploatacyjną w stosunku do lasów prowadziła Austria po 1772 r. w Galicji. Ma to szczególnie odniesienie do dawnych lasów królewskich, które zostały przejęte na własność skarbu państwa. Przyczyną tej polityki było zapotrzebowanie na kapitał, wynikające między innymi z prowadzenia przewlekłych wojen z Prusami, Turcją oraz Francją²¹. Rząd austriacki na podstawie uniwersału cesarzowej Marii Teresy z 11 września 1771 r. sprzedał i wymienił na tzw. saliny cztery miliony mórg dóbr koronnych i stołowych. Lasy te po przejściu do prywatnych właścicieli zostały poważnie zdewastowane. Mając na uwadze, iż były to lasy karpackie i podgórskie oznaczało to nasilenie powodzi nie tylko na obszarze samej Galicji²².

Według J. Miklaszewskiego (s. 37 i n.) tylko zamianę na dobra salinowe należy ocenić dodatnio. Oczywiście prywatni właściciele dóbr salinowych godzili się na taką transakcję, jeśli warunki zamiany były dla nich korzystne. W ich wyniku skarb państwa nabył 145 732 ha lasów, które były odtąd przez państwo skutecznie chronione, gdyż stanowiły materiałowe, budulcowe i opałowe zabezpieczenie państwowego przemysłu i handlu solnego. Ile państwo w wyniku transakcji salinowych straciło, tego źródła nie podają. Patent z 16 czerwca 1811 r. postanawiał wyprzedaż wszystkich dóbr koronnych. W rezultacie w latach 1772-1910 Austria sprzedała 821 994 ha lasów państwowych w Galicji.

Spadek lesistości Galicji, chociaż nieco mniejszy po 1870 r., trwał aż do zakończenia I wojny światowej, a powierzchnia leśna zmniejszyła się z 2 212 560 ha w latach 1815-1824 do 1 993 898 ha w latach 1909-1913, czyli z 28,2% do 25,4%. Jeśli więc przyjmujemy powszechnie stosowany szacunek lesistości dla Galicji wynoszący w 1772 r. 35% powierzchni ogólnej, to od 1772 r. do 1918 r. zmniejszenie powierzchni lasów wynio-

sło około 10% tej powierzchni. Jest to ubytek znaczny i porównywalny jedynie z ubytkiem na obszarze Królestwa Polskiego. Dane szacunkowe określają obszar zajmowany przez lasy jako 35% powierzchni ogólnej w 1772 r. Krótkotrwały okres przynależności tych ziem do Austrii i Prus oraz do Księstwa Warszawskiego zaznaczył się spadkiem lesistości o około 3% i dotyczył lat 1795-1815²³. Komentując dane statystyczne należy stwierdzić, że już za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego zaczęto w Rzeczypospolitej wprowadzać racjonalną eksploatację i odnawianie drzewostanów. Przewodziła w tych poczynaniach administracja dóbr i lasów królewskich oraz niektórych magnatów²⁴. Natomiast większość lasów prywatnych dopiero w okresie rządów konstytucyjnych w Królestwie Polskim (1815-1831) zaczęto urządzać na wzór lasów rządowych²⁵. W drugiej połowie XVIII w. sprowadzano wykształconych leśników przeważnie niemieckich i kontynuowano ten proces w XIX w. Duże znaczenie miał także fakt uruchomienia w 1816 r. przy Uniwersytecie Warszawskim Szkoły Szczególnej Leśnictwa²⁶. Absolwentów jej zatrudniano przede wszystkim w administracji lasów rządowych (królewskich), a stopniowo także w posiadłościach magnackich. Kierowani i wspomagani przez leśników niemieckich zdecydowali o przejściu w Królestwie Polskim do racjonalnego gospodarowania lasami w I połowie XIX w. Oprócz Szkoły Szczególnej Leśnictwa działała wówczas w Bodzentynie (przy nadleśnictwie) Szkoła Praktyczna Leśnictwa, kształcąca pracowników nadzoru terenowego leśnego²⁷. Profesorowie i absolwenci tych szkół oraz leśnicy niemieccy zaproszeni do Polski nie tylko kształcili fachowców i urządzali lasy, ale także pisali podręczniki leśnictwa oraz redagowali fachowe czasopisma, jak np. „Sylwan” i „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”²⁸. Bezsporną ich zasługą oraz Rządu Królestwa Polskiego był nieznaczny spadek lesistości do II połowy XIX w., która zmniejszyła się w tym okresie o 0,5%, czyli o 60 275 ha. Szczególne obniżenie lesistości nastąpiło po upadku powstania styczniowego. Jeśli w latach 1850-1858 odnotowano 3 755 795 ha lasów (30,4% powierzchni ogólnej), to w 1880 r. tylko 2 747 663 ha (22,3% powierzchni ogólnej)²⁹. Przyczyny tak znacznego spadku powierzchni lasów leżały w represyjnej polityce rusyfikacyjnej. Część obszarów leśnych nadano osobom narodowości rosyjskiej po stłumieniu powstania styczniowego, również im sprzedawano lasy po obniżonych cenach. Obszary tak nabyte zostały poddane bezlitosnej eksploatacji, czyli wyrębowi bez odnowienia. Należy

podkreślić, iż po 1880 r. proces deforestacji nadal postępował. W 1900 r. odnotowano 2 538 793 ha lasów, a lesistość wynosiła 20,6%, a w 1913 r. 2 371 371 ha - 19,2%. W okresie I wojny światowej lesistość spadła poniżej 19%. Tak więc ubytek powierzchni leśnej w okresie 1772-1918 osiągnął w liczbach bezwzględnych 2700 tys. ha (12%) i był największy, biorąc pod uwagę wszystkie ziemie polskie.

Przypisy

1. Zob. J. Miklaszewski, *Lasy i leśnictwo w Polsce*. Warszawa 1928, s. 44. Według sprawozdania rosyjskiego ministra skarbu w latach 1870-1878 sprzedano w Kraju Przywiślańskim 635 majątków, w tym 117 państwowych, 485 kościelnych, 33 dzierżawy wieczyste za sumę 7 452 246 rubli. Ze sprzedaży osobom pochodzenia rosyjskiego dóbr należących uprzednio do kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego (Chełmszczyzna) uzyskano 3 475 480 rubli.
2. Por. A. Kozikowski, *Historia lasów Prus Królewskich w świetle prawdy*. „Sylwan” 1911, s. 425 i n., F. Semper, *Die Ankaufspolitik der preussischen Staatsforstverwaltung in Westpreussen und Posen*. „Zeitschrift für Jagdwesen” 1911, s. 85 i n. Od 1908 r. Komisja Kolonizacyjna wykupowała od Polaków przymusowo grunty użytkowe i lasy i sprzedawała je Niemcom. Zob. J. Topolski, *Historia Polski*. Warszawa 1993, s. 240
3. Zob. J. Miklaszewski, *Lasy i leśnictwo...*, s. 35, tab. statystyczna
4. Pisze o tym J. Broda, *Handel drzewny i transport*. W: *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*. Red. J. Broda, A. Żabko-Potopowicz. Warszawa 1965, s. 106 i n.
5. Tamże
6. Por. T. Czacki, *Statystyka Polski*. Poznań 1845, s. 5 i n.; S. Staszic, *O statystyce Polski*. Warszawa 1807, s. 14 i n.
7. Zob. A. Nyrek, *Kultura użytkowania gruntów uprawnych lasów i wód na Śląsku od XV do XX w.* Wrocław 1992, s. 78 i n.
8. Tamże, s. 76, mapa nr 10 - Lasy na Górnym Śląsku w połowie XVIII w.
9. Tamże, przyp. nr 7
10. Tamże; A. Nyrek, *Gospodarka leśna na Górnym Śląsku od połowy XVII do połowy XIX w.* Wrocław 1975, s. 68 i n.; Pruskie i austriackie metody zarządzania i zagospodarowania lasów.
11. Ujście Odry przeszło pod panowanie pruskie w 1713 r. po przegraniu przez Szwecję wojny północnej (1700-1721) formalnie zakończonej pokojem w Nystadt w 1721 r.
12. Por. B. Kaczmarek, *Rozmieszczenie przemysłu hutnictwa żelaznego na Śląsku w okresie 1740-1806*. „Zaranie Śląskie” 1961, z. 4, s. 751-774; tenże, *Sudecki Okręg Przemysłowy pod koniec XVIII w.* „Sobótka”, 1975, nr 4, s. 475-486

13. Tamże
14. Por. P. Borkowski, *Polityka leśna Fryderyka Wielkiego na Śląsku*. „Las Polski” 1948, R. 22, nr 6-7, s. 179-182; Ch. P. Laurop, *Wiadomości statystyczne niektórych prowincji państwa pruskiego z stosowanymi uwagami o lasach i ich zagospodarowaniu*. „Sylwan” 1821, s. 4 i n.
15. Tamże
16. Por. B. Dopierała, *Zarys dziejów Odry*. W: *Odra i Nadodrze*. Wrocław 1968, s. 18 i n.; W. Magiera, *Modernizacja Odry*. W: *Odra i Nadodrze...*, s. 181 i n.; A. Nyrek, *Ekologiczne uwarunkowania rozwoju Polski - Przeszłość i teraźniejszość*. „Słupskie Studia Historyczne” 1995, nr 4, s. 15 i n.
17. Tamże
18. Zob. przyp. 14, a także J. Miklaszewski, *Lasy i leśnictwo...*, s. 48 i n.
19. A. Kozikowski, *Historia lasów...*; F. Semper, *Die Ankaufspolitik...*; J. Topolski, *Historia Polski...*
20. Tamże; A. Nyrek, *Kultura użytkowania...*
21. Por. J. Szczerbowski, *Pogląd na rozwój polskiego leśnictwa w Galicji w XIX w.* Lwów 1907, s. 53 i n.; A. Żabko-Potopowicz, *Charakterystyka lasów*. W: *Dzieje lasów, leśnictwa...* s. 132 i n.
22. Zob. A. Nyrek, *Ekologiczne uwarunkowania...*, s. 14 i n.
23. Spadek lesistości na terenie utworzonego w 1815 r. Królestwa Polskiego w okresie 1795-1815 szacować można na 2-3%, czyli około 100 tysięcy ha. Natomiast po 35 latach (1772-1807) przynależności tego obszaru do Prus i Austrii (III zabór), spadek lesistości mógł być dwukrotnie wyższy, to jest około 6%. Szacunku dokonano na podstawie prac T. Czackiego, S. Staszica i J. Miklaszewskiego, lesistość tego obszaru w drugiej połowie XVIII w. mogła wynosić 35%, a powierzchnia gruntów leśnych około 4 mln ha
24. Por. Julian Bartyś, *Lasy dóbr stolowych z drugiej połowy XVIII w. i ich gospodarze*. W: *Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju*. Red. A. Żabko-Potopowicz. Warszawa 1974, s. 61 i n.; tenże, *Lasy dóbr prywatnych w drugiej połowie XVIII w. ...*, s. 53-60
25. Tamże; A. Żabko-Potopowicz, *Lasy Księstwa Warszawskiego*. W: *Twórcy i organizatorzy...*, s. 89-94; J. Broda, *Lasy rządowe Królestwa Polskiego i ich gospodarze...*, s. 95-115; Z. Szymanowska, *Lasy prywatne w królestwie Polskim i ich producujący gospodarze*. W: *Lasy rządowe...*, s. 116-121
26. B. Szymański, *Szkolnictwo leśne w Królestwie Polskim*. W: *Twórcy i organizatorzy...*, s. 122-130
27. Tamże
28. Por. W. Krajewski, „Sylwan Warszawski”. W: *Twórcy i organizatorzy...*, s. 131-136; A. Żabko-Potopowicz, *Inne czasopisma leśne w Królestwie Polskim*. W: *Twórcy i organizatorzy...*, s. 137-145; tenże, *Zwarte wydawnictwa w Królestwie Polskim*. W: *Twórcy i organizatorzy...*, s. 146-159
29. Zob. J. Miklaszewski, *Lasy i leśnictwo...*, s. 35, tabela statystyczna oraz komentarz, s. 47